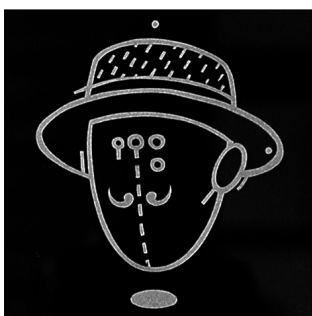

RÁCZ EMESE

BOD PÉTER, A TÖRTÉNETÍRÓ

Szándékozom ezen írásom által [...] jó embereknek [...] emlékezetét megújítani.
BOD PÉTER: MAGYAR ATHENAS

Bod Péter helye a 18. századi történetírásban

■ A késő barokk korszak határán, amikor Bod Péter (1712–1769) rendkívül sokrétű munkáját kifejtette, a magyar történetírás már rég túljutott a régies kortörténeti irányzaton, az új államismereti irányznak engedve teret. A magyar historiográfiában a 18. századot a forráskutatás klasszikus korszakaként tartják számon, melyet három kisebb korszakra tagolnak: az adatgyűjtés, rendszerezés és kritika korára.¹ Az önállósult történelmi diszciplínán belül az egyháztörténet és tudománytörténet² (historia litteraria), majd a nemzeti történetírás terén katolikus és protestáns részről egyaránt folyt adatgyűjtő munka, bár a protestáns történetírók mind terjedelemben, mind tartalmilag lemaradtak a jezsuiták mögött. A lemaradás egyrészt annak tulajdonítható, hogy az állam részéről nem részesültek támogatásban, másrészt a jezsuiták népesebb tábort alkottak, és a reformáció előtti kor katolikus egyeduralma motiválta őket.³

Katolikus részről a bécsi Pazmaneum magyar rektora, Heveneszi Gábor (1656–1715) által fémjelzett jezsuita adatgyűjtő történeti iskola szedte össze a történeti forrásokat. Inchoffer Menyhért (1584–1648) munkáját folytatva olyan magyar egyháztörténet megírása volt a célja, amely az ország történetét is magában foglalja.⁴ Kaprinai István (1714–1786) annak a kritikai iránynak az

A 18. századi magyar történetírásban Bod Péter egyháztörténeti és tudománytörténeti egyedülálló vállalkozás volt.

előfutára volt, melyet Pray György (1723–1801) az *Annales regum Hungariae* című műve, vagy Katona István (1732–1811) a *Historia critica* negyvenkét kötete teljesített ki.

Annak ellenére, hogy az államhatalom nem támogatta, sőt rendszeresen megakadályozta a protestáns egyháztörténeti munkák kiadását, protestáns részről mégis beindult az egyháztörténeti források gyűjtése. Az adatgyűjtő iskola úttörője az egyháztörténet-írás terén a Coccejus-féle teológia híveként számon tartott Debreceni Ember Pál (1660 körül–1710) (*Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*), a tudománytörténetben pedig Czvittinger Dávid (1675?–1743) (*Specimen Hungariae Literatae*). Bod Péter egyház- és tudománytörténeti munkái azért is kiemelt jelentőségűek, mivel a 18. században elsőként írta őket magyar nyelven, ezáltal szélesebb olvasóközönséget célzott meg. Unitárius részről a 18. század utolsó harmadában Kénosi Tózsér János (1708–1772) *Unitario-Ecclesiastica historia Transylvanica* címmel unitárius egyház- és iskolatörténetet írt. A német polihisztor iskola magyar tanítványa, a pozsonyi evangélikus lelkész Bél Mátyás (1684–1749) az államismereti tudományt honosítja meg Magyarországon, az ő fellépésével indul meg a rendszerezés kora (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*).⁵

Tudományos tevékenységét meghatározó tanulmányai

■ Mindjárt az elején megállapíthatjuk, hogy életművének legnagyobb része a történelmi diszciplínán belül helyezhető el: írt egyháztörténetet, tudománytörténetet és nemzeti történetet, de mellette teológiai, illetve szépirodalmi vonatkozású művei is megjelentek. Mielőtt rátérnénk ezek vizsgálatára, vessünk néhány pillantást Bod Péter életének azon aspektusára, amely későbbi történetírói tevékenységét befolyásolta. Életrajzát viszonylag részletesen ismerjük *Önéletírásából*, melyben nyomon követhetjük élete fontosabb momentumait, a halála előtti évig (1768).

Tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban kezdte, ahol később kisebb hivatalokat is betöltött, így 1737-ben kollégiumi könyvtáros, majd felkérték héber nyelvet tanítani. 1739-ben a szászvárosiak meghívták iskolájuk irányítására, és a jegyzői állást is felajánlották neki, de ő egyházi pályára készült, „egyházi szöszékre szenteltem magam és óhajtottam a tanulmányok kedvéért külföldi akadémiákat meglátogatni”.⁶ Ismeretes, hogy a 18. század közepén az erdélyi kálvinista *peregrinacio academicának* Hollandia volt a fő célpontja, azon belül Leiden. Az akadémia iránti vonzalmat a hírnéven és az ott tanító élvonalbeli tudósokon kívül a stipendium jelentette, mely teljes ellátást biztosított a benne részesedő diáknak. A nagyenyedi papjelöltek ebben az időben két leideni stipendiumra voltak jogosultak, ezek egyikét pályázta meg Bod Péter. A kollégium vezetősége részéről Vásárhelyi Tőke István, Ajtai Abód Mihály, illetve Borosnyai Nagy Zsigmond⁷ írták alá az ajánlólevelét. A professzorok bizalmát valószínűleg megelőlegezte Bod Péter *Kősziklán épült ház ostroma*⁸ című fordítása. Kocsi Csergő Bálint latin nyelven írt emlékiratának egy részét 1738-ban fordította le, melyben az 1673-ban Pozsonyba beidézt, majd gályarabságba hurcolt protestáns lelkészek története került feldolgozásra. Bod az előszóban arról számol be, hogy e szomorú történet hasonló a „jelen való siralmas esztendőben történt dolgokkal”, utalva az 1738-ban Nagyenyeden történetekre, amikor letartóztaták Szigethi püspököt és hat református főurat, Rákóczi Józseffel való titkos szövetkezéssel gyanúsítva meg őket.⁹ Az eredeti latin szöveget részben átdolgozta, „néhol adtam hozzá”, írja előszavában. A Leidenbe való kiutazás költségeit Bethlen Kata (1700–1759), illetve a kollégium gazdatisztje, Tűri Mihály fedezték – Bod Péter korábban mindkettőjüknek alumnusa volt. Ekkor alakult ki életre szóló kapcsolat Bod Péter és Bethlen Kata között.

1740–1743 között a leideni Staten College-ben tanulhatott. *Önéletírásában* felsorolta az általa látogatott előadásokat, így láthatjuk, hogy az alapvető teológiai képzés mellett többek között jogot, történelmet, bölcsészetet, kémiát, fizikát, csillagászatot, sőt bonctant is hallgatott. Elképzelhető, hogy Leidenben ébredt fel érdeklődése a történetírás iránt. A később megírt magyar egyháztörténetének előszavában írja: „házámtól távol a tudományok szentelt helyein [...] kimondhatatlan vágy ébredt fel lelkemben egyházi történeteinket megismerni.”¹⁰ Egyháztörténetet Jan van den Honertnél hallgatott, mégpedig Lampe egyháztörténete alapján, akinek módszerét későbbi írásaiban Bod Péter is alkalmazta. Közben szorgalmasan látogatta a leideni könyvtárakat. Kornides Dánielnek írt levelében¹¹ említést tesz a Johannes Thysianus által alapított Bibliotheca Thysianáról, melynek olvasótermét gyakran használhatta. A David van Royen által vezetett leideni egyetemi könyvtárban sajtáthatta el szélesebb körű könyvtártudományi ismereteit, melyeket később Bethlen Kata könyvtárnak összeírásakor kamatoztatott.¹²

Hollandiából hét mázsza könyvet hozott magával,¹³ ez a gyűjtőszennvedélye egész életén végigkísérte. Levelezését, házi diáriumát¹⁴ olvasva láthatjuk, visszatérő téma a könyvek beszerzési lehetősége. Gazdag könyvtára halála után szétszóródott, 1770-ben elárverezték. Az elárverezett könyvek jegyzékét Radvánszky Béla közölte a *Magyar Könyvszemlében*.¹⁵ Könyvtárjegyzéke – 888 tételt sorol fel – színvonalas könyvtárra utal, mely megrajzolja Bod Péter érdeklődési körét: antik szerzők, középkori egyházatyák, a reformáció, ellenreformáció jelentős alkotásai, történelmi művek, magyar irodalom, néhány nyelvtankönyv, szótárak.¹⁶ Hazatérte után, 1743–1748 között patrónája, Bethlen Kata udvari papja és könyvtárosa, 1748-tól haláláig Magyarigenben töltötte be a lelkipásztori teendőket. Erdély arisztokrata családjaival – a Teleki, Bethlen, Ráday, Thoroczky, Lázár famíliákkal – kiváltságos kapcsolatokat sikerült kialakítania. Főleg a Teleki család – az erdélyi tudományos élet egyik fontos szereplője – támogatta Bod Péter tudományos munkáinak megjelenését, és egyben könyvekkel látta el őt.¹⁷

Történetírásában felhasznált források

■ Erdélyben az egyháztörténet-írásban az úttörés érdeme Bod Péter illeti meg,¹⁸ bár korábban Pápai Páriz Ferenc és Debreceni Ember Pál¹⁹ részéről is történetek próbálkozások. Az *Isten vitézkedő anyaszentegyháza...*²⁰ című egyháztörténeti munkájában Friederich Adolph Lampe (1683–1729), Friederich Spanheim (1632–1701) és Johann Lorenz von Mosheim (1694–1755)²¹ műveire támaszkodott. Az evangélikus Mosheimot a modern egyháztörténet-írás apostolaként tartják számon, Lampe műveivel Leidenben találkozott, Jan van den Honert egyháztörténeti előadásain. Bod művében ugyanazt a korszakolást alkalmazta, mint Mosheim és Spanheim:²² „mindegyik száz esztendőnek históriája külön vagyon szakaszta”.

Latin nyelvű magyar egyháztörténete *Historia Hungarorum Ecclesiastica* címmel már 1756-ben elkészült,²³ nyomtatása azonban jóval Bod halála után valósulhatott meg, 1888–1890-ben, Leidenben. Művének több kéziratot változata is ismeretes, melyek a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárában és a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található. Magyar egyháztörténet megírásához elsősorban Debreceni Ember Pál (Lampe) munkájára támaszkodott, ezen kívül olyan legjelentősebb forrásokhoz fordult, mint Thuróczy, Nicolaus Olahus, Timon Sámuel, Révay Péter, Pápai Páriz Ferenc, Bethlen Farkas., a jezsuiták közül Otrókóci Főris Ferenc és mások.²⁴

Bod Péter *Házi diáriumából* tudjuk, hogy az erdélyi református püspökök életrajzeit egybegyűjtő *Smyrnai Szent Polykárput* ezer példányban nyomtatta ki 1766-ban az „enyedi sokadalom tájban”. Míkó Imre szerint Bod Péter művének megírásakor

minden rendelkezésére álló forrást feldolgozott. Református püspökök életrajzához a leggazdagabb forrásanyagot a Nagyenyeden működő püspöki levéltár nyújthatott, mely később, 1849-ben elpusztult, ám Bod Péter még tanulmányozhatta. Sámuel Aladár, illetve Révész Imre rávilágít arra, hogy a kéznél lévő anyagokat nem hasznosította mindig, azokat kevés kritikával gyűjtötte össze.

A *Magyar Athenas* megírásának forrása elsősorban Bethlen Kata, Ráday Gedeon és Ráday Eszter könyvtára volt,²⁵ de emellett többek között Cserei Mihállyal, Veszprémi Istvánnal, Sinai Miklóssal és másokkal folytatott levelezés útján is számos adatot gyűjtött.²⁶

Vallásos elfogultság műveiben

■ Bod Péter elsősorban református lelkész volt, 1767-től az Erdélyi Református Egyház főjegyzői tisztségét is betöltötte. Vallási szempontból elfogult korszakban alkotott, ez a körülmény rányomta bélyegét teljes történetírására, s bár a nagy hitviták korszaka már a múlté, mégsem sikerült teljesen tárgyilagosan írni. A négy könyvből álló magyar egyháztörténetében (*Historia Hungarorum Ecclesiastica*), melyet a magyarok történetével indít, majd a magyarországi és erdélyi reformáció elterjedését ismerteti, a protestantizmus eredetét a reformáció előtti időktől próbálta bizonyítani. Ezt a sajátos elképzelést nem csak Bod Péter vallotta, jellemzője volt a korabeli református közfelfogásnak. Eszerint Szent István király egy sokkal tisztább keresztény hitet követett, melyet nem Rómából, hanem Keletről származtatott, s amely lényegében megegyezett a református hitvallással.²⁷ A székelyekről azt gondolta, hogy Attila seregének maradványai, akik a kereszténységet a magyaroknál is hamarabb vették fel. Megkérdőjelezte a Sylvester-bulla hitelességét azzal érvelve, hogy Inchoffer Menyhért előtt azt senki sem látta, így a magyar korona sem Szilveszter pápától származott, Bod a korona görög eredetében hitt. Szent Istvánt nem Szent Adalbert püspök keresztelte meg, „abban az időben Géza mellett sok püspök volt, tehát nem volt szükség arra, amint mesélik, hogy Csehországból hozzanak be”,²⁸ indokolja állítását. Hitt a jogos isteni büntetésben (theodicae), mely ítéletként hangzik el egyháza ellenségei, a katolikusok és az unitáriusok fölött. Ismeretes, hogy a theodicae már a 16. században a református hitvitázók leghatásosabb fegyvere volt – szerintük a mohácsi veszedelmet, valamint az utána következő romlást büntetésül bocsátotta „bálványozó” nemzetére Isten. Bod Péternél is hasonló Isteni büntetésekkel találkozunk: az unitáriusokat pártoló János Zsigmond korai halála, Hofhalter Rafaelt, aki az unitáriusoknak könyvet nyomtat, eléri a jól megérdemelt végzete, a protestánsüldöző Nádasdy Ferenc jogos Isteni büntetésből végzi életét a hóhér bárdja alatt.²⁹

A Téleki Józsefnek, Sámuelnek és Ádámnak ajánlott *Magyar Athenas* (Nagyszében, 1788) életrajgyűjtemény és bibliográfia, melyben egymást betűrendben követő 528 szerző munkásságáról számol be. Róluk rövid életrajzot ad, utána a kiadott vagy kéziratban maradt művek következnek, időrendben. Munkájában, amint azt a címe is jelzi, Erdélyben és Magyarországon élő tudós embereket írt össze, mégpedig azokat, akik a „világ elébe bocsátott írásként által esméretesekké váltak”. A *Magyar Athenas* szerzőinek túlnyomó többsége (63 százalék) teológiai jellegű művekkel van jelen,³⁰ másodlagos szerep jut a historia litteraria képviselőinek. Bod Péter munkája előszavában írja, vallása miatt senkit sem hagyott ki a tudós társaságból, de későbbi értékelői különbözőképpen látják vallása iránti elfogultságát. Mikó Imre és későbbi monográfusa, Sámuel Aladár is az akkor létrejött cenzúrakiváltási rendeletben látják Bod elfogultságának magyarázatát. Jancsó Elemér³¹ szerint Bod Pétert munkájában nem vezette „kirekesztő szándék”, ezzel szemben Torda István³² úgy látja, nem tudott mindig felülemelkedni elfogultságán, így katolikus és unitárius szerzőkről rit-

kán mond jót. Petróczi Éva³³ szerint a *Magyar Athenas* elfogultságaival és elfogulatlanságaival együtt tükrözi azt az ellentmondásokkal tele kort, melyben keletkezett, s talán ezt fogadhatjuk el valósnak, ha arra gondolunk, egyrészt Bod Pétert háttérbe szorított egyházát védte, másrészt az ellenségesnek kikiáltott unitárius egyháztörténetet még az unitárius szerzők előtt próbálta összefoglalni.

Püspökéletrajzait bemutató munkájában felekezeti elfogultságának a későbbiekben sokat bírált kijelentése, miszerint az első református püspök Alesius Dénes, ezáltal Dávid Ferenc püspökségéről nem akart tudni. Egyedül a református egyház püspökeit tartja az apostolok valódi utódainak – valószínűleg ez az egyik oka annak, hogy művét később elkobozták. *Historia unitariorum in Transsylvania* (Lugduni Batavorum, 1776) című latin nyelvű művében az unitáriusok történetének 1563–1757 közötti időszakát írja meg. E rövid terjedelmű munkájában, bár az unitárius tanokat „tévelygéseknek” nevezi, az egyház küzdelmeit megpróbálja hitelesen bemutatni.

Bod Péter az erdélyi románok egyháztörténetével két művében is foglalkozik *Az Erdélyi Oláhok Uniáltatásokról való rövid Historiában*³⁴ címmel, illetve latin nyelven a *Brevis Valachorum Transsilvaniam incolentium historiában*³⁵. Az első, magyar nyelvű változat a románok történelmét az „oláh nemzet eredetével kezdi, és I. M. Klein püspökségével zárja. Ez a munka a kolozsvári jezsuita Fasching Ferenc *Nova Dacia sive Principatus Transylvaniae* (Claudiopoli, 1743–1744) című művének megválaszolása. Latin nyelvű művében a románok eredetét, vallását, ünnepeit, egyházi és politikai helyzetét akarta megörökíteni, ugyanakkor hűségesen akarta közölni a románok történetét. Részletesen tárgyalja a reformátusokkal, illetve római katolikusokkal való egyesülésük történetét 1764-ig.³⁶ Művében a reformátusokkal való unió pozitív hozadékait taglalja – Bethlen Gábor s később Apafi is gondoskodik a román diákok taníttatásáról, Rákóczi György rendeletére 1648-ban kinyomtatják az *Újtestamentumot*, 1653-ban a Heidelbergi Kátét, az istentiszteleteket románul tarthatják.³⁷ Az erdélyi románok katolikusokkal való unióját részletesebben ismerteti, és a románokra nézve romboló hatásúnak minősíti. Ebben az unióban katolikus részről saját pozíciójuk megerősítését látta, román részről pedig anyagi és egyéni érdekeik kifejezését.³⁸

Hungarus tudat – nyelvi tudat

■ Bod Péter történetírásában a protestantizmus védelmét a nemzet és a magyar nyelv védelmével párosítja. Magyar nyelvű egyháztörténet megírásának szükségességét előszavában indokolja meg: „A mi magyar nemzetünk volt még eddig olyan szegény, melynek az Új-testamentumi időt a mi időnkig, s abban véghez ment s kivált eklésiai dolgokat előadó históriája a maga nyelvén nem találtatnék, úgy hogy kik idegen nyelveken nem tudnának, azok kénytelenítettének vakok lenni az idejek előtt végbement dolgokban.”³⁹ A *Magyar Athenas* megírásának célja a magyar szellemi élet bemutatása. Korábban Czvittinger Dávid (1679?–1743) és Rotarides Mihály (1715–1747) próbálkozott hasonló művek megírásával latin nyelven, „nem tűrhetvén [...] a külföldnek hol tudatlanságból, hol rosszakaratból származó helytelen ítéleteit felőlünk” – írja munkájának előszavában Rotarides. Bod a „hazádat és magyar nemzetedet igazán szerető” olvasóhoz intézett előszavában védelmébe veszi nemzetét: „nem lehet azt eltagadni, hogy a magyarok között ne lettek volna minden időben nagy tudományú, bölcs emberek. Mivel az Isten azokat szintén olyan éles és akármit felfogható jó elmével ékesítette, mint akármely más nemzetet [...] de minthogy helyből helybe bujdosók voltak mindaddig, amíg Európában, Dáciában, Pannóniában megtelepedtenek, azoknak ha mi írásaik voltak, azok is mind elvesztenek”⁴⁰; de

ugyanítt neheztel, hogy a később megírt magyar könyvekben sok deák szó elegyedik, sőt sokan magyar könyveknek is latin címet adnak.

A magyar nyelv iránti elkötelezettségéről Ráday Gedeonnak⁴¹ írt egyik leveléből tudunk, melyben arra figyelmeztet, hogy a magyar nyelv kezd erősen romlani. Jó lenne ez irányban valamit tenni, más nemzet példáját véve figyelembe – például „jó volna valami Literatura Societast felállítani, melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részeiből lennének, de minthogy ez magános ember tehetségét felülmúlja”, továbbá jó volna a magyar nyelvtant elkészíteni és kinyomtatni, „csak azt ne csinálná tót vagy más nemzetből való”, régi magyar törtémiákat és verseket kéne kinyomtatni, melyekben „nincsenek deák és francia vagy egyéb nyelvből való szók”.

Bod Péter és Hermányi Dienes József

■ Gyenis Vilmos⁴² a Bod Péter *Polikarpusa* és Hermányi Dienes József *Nagyeniedi Demokritus* című műve közötti összefüggéseket vizsgálta, többek között azt a feltételezést, miszerint Bod Péter az „elhírelt Szent Polikárpust Hermányi kézírataiból merítette, vagyis inkább lopogatta”,⁴³ Hermányi kéziratából ugyanis hiányzik a Bod Pétert inkrimináló⁴⁴ szövegrész. S. Sárdi Margit a fenti állításokat megcáfolta,⁴⁵ Szerinte Bod Péter az összes szereplőt maga is ismerte, így semmi oka nem volt másoktól adatokat „lopogatni”, továbbá kétségbe vonja annak lehetőségét, hogy a Hermányi-hagyaték Bod Péterhez került volna. Inkább a levelezés, illetve szóbeli információ átadásában látja a két szöveg hasonlóságát, ennek ellenére mégis elgondolkodtató a sok esetben nyelvi fordulatban is egybeeső azonosság. Kortársak voltak, egymástól nem is olyan távol éltek – Bod Péter Magyarigenben, Hermányi Nagyenyeden lelkészkedett. A püspökökről szóló munkájukat szinte egy időben írták meg – Hermányi 1752-ben (vaskosnak titulált anekdotái miatt 1943-ig kéziratban maradt), Bod Péter 1756-ban. Hermányi a valósághoz hű ábrázolásmód mellett kötelezte el magát, mindennapi történeteket, jellemző tulajdonságokat örökített meg, csattanós anekdotákkal fűszerezve s vállalva azt, hogy szemétrakásnak nevezzék munkáját, de „hátha ennyi szemét között valami arannyat is olykor fog találni egy gondos elme”.⁴⁶ Bod Péter könyvében „jó embereknek jó emléketeket fenntartani” akarta, valamint megmutatni, „kik voltak Erdélyben a reformáta ekllesiában azok az Isten lelkétől vezéreltetett apostoli férfiak, őrállók, a kiket Isten [...] másokra való gondviselésre előállatott a reformációtól fogva”. Püspökábrázolásai idealizáltak és elfogultak – emberi hiányosságokról, magánéletéről szó nincs, református iskolái kivétel nélkül „nagyhírűek és szépen virágzóak”, az ekllesiák java része „népes, nagy gyülekezetek”. Jellemzései krónikaszerűen felsorolják az egyes püspökök életrajzi adatait, melyeket rövid jellemzés követ, rendkívüli események, érdekességek. Célja felmagasztalni saját református egyházát. Példaként talán Bethlen Miklós kancellár alakját említhetnénk. Míg a *Magyar Athenasban* „Erdélyi Sólón”-nak nevezi a kancellárt, akinek Erdély a *Diploma Leopoldinumot* köszönheti, akit Lipót császár grófi címmel ajándékoz meg, addig Hermányi a *Püspökök életében* Veszprémi István püspök kapcsán Bethlent az amszterdami pénz hűtlen kezelésével vádolja, amit grófi titulusra és a bethlenszentmiklósi kastélyára költött.

Értékrend a Magyar Athenasban

■ A *Magyar Athenas* értékrendszeréről Jankovics József egyik tanulmányában⁴⁷ többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy az írói lexikon történetírójánál Bod Péter a hitelességet, pontosságot, a források megjelölését és azok újdonságértékét tartja fon-

tosnak. Ha megvizsgáljuk ezt az értékrendet, tulajdonképpen Bod Péter történetírói értékrendje rajzolódik ki. Lássunk a fentiekre néhány példát a *Magyar Athenas*ból. Bethlen Farkas *Históriájáról*, melyben a magyarok történetét írja le kezdve a mohácsi véstől, hiteles műnek tartja, mivel megjelöli a forrást is – „az honnan vette, többnyire le is írta [...] Konstáncinápolyban találta volna egy rakásban azokat a jó monumentumokat a magyar dolgokról, amikor ott töltene követtségben az időt”. Bár „rosszakarói” azt terjesztik, nem is Bethlen Farkas írta művét, hanem két lengyel számkivetett, a „matériát”, vagyis a forrásokat mégiscsak ő adta. Bethlen János Erdély történetét írta meg 1629–1663 között, melyet ki is nyomtattak. A história folytatása 1663–1675 között kéziratban maradt, pedig „sok dolgok vannak azokban olyanok, melyeket másutt hiába keresnél”. Elmarasztalja azokat a történetírókat, kiket hazugságon fog. Istvánffy Miklós magyar históriáját Ketteler János jezsuita egészítette ki. Nagy kár – írja Bod –, hogy „igazság helyett afféle költött hazugságok csúsznak be, melyeket az idegen országbeliek mint valóságot és igazságot úgy olvasnak és hisznek”.⁴⁸ Kazi Ferenc jezsuita Magyarország és Erdély históriáját azért tartja hitelesnek, „mivel a nevezetesebb momentumokat, amelyekből vette, írása mellé ragasztotta”.⁴⁹ Bod *Magyar Athenasa* a mai napig nélkülözhetetlen, mivel néhány szerzőről, műről csak az ő munkájából van tudomásunk.

Benkő József *Filius posthumusaban* közli azt az 1769. március 6-án Szebenben keltezett, Karl O'Donnell guberniumi elnök és Cserei Mihály⁵⁰ által szignált rendeletet, amely betiltja Bod Péter *Magyar Athenas* és a *Smyrnai Szent Polikárpus* c. műveit: „azokat a könyveket, melyeket engedély nélkül az 1753-ban kiadott királyi rendelettel ellentétben kiadtak, mint a Szmírnai Polikárp Katekizmus, a *Scommata* a szent katolikus megcáfolására, és az *Athenae Hungaricae*, ahol ezeket kinyomtatták és találhatók, el kell kobozni, ezek használatát be kell tiltani, kiadásainak szerzőit, védnökeit és nyomdászait, akiknél ezeket kinyomtatták felkutatni ...”⁵¹

Kénesi unitárius egyháztörténete szerint „a mások vallása rágalmozásában tanúsított zabolátlan írásban is megnyilvánuló indulat⁵²” miatt történt a betiltás. Amikor Bod Péterben és a könyvet kinyomtató kolozsvári Páldi Istvánban tudatosodott, hogy felsőbb parancsot szegtek meg, megütötte őket a „bécsi guta”. Tény, hogy Bod Péter nem tudott megjeleni az ellene indított beidézésre, 1769. március első napjaiban bekövetkezett halála megakadályozta ebben.

Historiográfiai művei közül a *Hungarus Tymbaules* (Nagyenyed, 1764), illetve ennek folytatása, a *Hungarus Tymbaules continuatus* (Nagyenyed, 1766) című két füzetben jelent meg nyomtatásban; 153 személy sírverseit és emlékiratát gyűjtötte össze, szám szerint 180-at. A Magyarigentől nem messze lévő Verespatakra tett látogatása során látott római sírfeliratok keltették fel érdeklődését az epigráfia iránt.⁵³ Kéziratban maradt fenn a *Necessaria ac utilitis scriptorum Historiae Hungaricae Notitia* című latin nyelvű műve, melyben Magyarország és Erdély történetéről írt munkákat és írókat gyűjtött egybe. Első része magyar történetírók gyűjteményeit tárgyalja, köztük a Zsámboki- és a Bél-gyűjteményeket, második része azokat a történetírókat sorolja fel, akik bizonyos időszakok történetét megírták, kezdve azokkal az írókkal, akik a magyarok őskoráról – a hunok és a magyarok bejöveteléről, egészen Szent István születéséig – írtak, befejezve Magyarország és Erdély történetét tárgyaló kéziratokkal. A *Gellius Trassylvanicus* című kézirat műve történelmi feljegyzéseket tartalmaz, közöttük a református egyház életére, a református kollégiumokra, külföldi peregrinációkra, a korabeli Erdély jeles személyiségeire, így Köleséri Sámuelre, Bethlen Farkasra vonatkozó adatokat.⁵⁴ Kartográfiai tevékenysége az egyháztörténetben való könnyebb eligazodást szolgálta. Művéhez a négy világrész térképét mellékeli. Gróf László kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy Bod Péter térképei George Matthaus Seutter *Atlas Novus*ának térképeivel mutatnak sok közös

vonást, melyről a kéziratot valószínűleg még leideni tartózkodása alatt készíthette. Később, a könyv nyomtatásakor, a meglehetősen kezdetleges metszeteket C. Burckhardt mester készítette Baselben.⁵⁵

Konklúziók

■ A 18. századi magyar történetírásban Bod Péter egyháztörténete és tudománytörténete egyedülálló vállalkozás volt. Püspökmonográfiája termékenyen hatott a 19. századi protestáns egyháztörténetre, a későbbiekben is jelentős forrásnak minősülve, *Magyar Athenasa* máig használt kézikönyv. Műveiben a feledéstől akarta megmenteni a múltat, s ha nem sikerült is mindig elfogulatlanul megvalósítania, nem kérhetünk számon tőle anakronisztikus értékeket, egy olyan értékrendet, mely nem volt korának sajátossága.

■ JEGYZETEK

1. Hóman Bálint: Történetírás és forráskritika (Hóman Bálint munkái II I. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. 390
2. Hóman Bálint szerint a 18. században használt historia literarián a tudományosság történetét kell értenünk és nem irodalomtörténetet.
3. Gunszt Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, 1995. 111.
4. Uo. 104.
5. Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Bp., 1990. 143.
6. Bod Péter: Önéletírás. In: Magyar Athenas. Sajtó alá rendezte Torda István. Bp., 1982. 16.
7. Mikó Imre: Bod Péter élete és munkái. Pest, 1862. 8.
8. Kősziklán épült ház ostroma. Kocsi Csergő Bálint munkája után fordította 1738-ban Lampe műveiből. Sajtó alá rendezte Szilágyi Sándor. Lipcse, 1866.
9. Sámuel Aladár: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Bp., 1899.
10. Uo.16.
11. Bod Péter levelei. 34. Cornides Dánielnek. Erdélyi Múzeum 1912. 390.
12. Simon Melida – Szabó Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. Szeged, 1991.
13. Bod 1982. 30.
14. Bod Péter házi diáriuma 1750–1769, Ms. 239 (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár) http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_MS239.pdf
15. RadvánszkyBéla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. Magyar Könyvszemle 1884. 58–86.
16. Vita Zsigmond: Bod Péter könyvtára. Bp., 1986. 214–224.
17. Tolnai Gábor : Bod Péter és Teleki József. Irodalomtörténet 1964. 1. 17–19.
18. Révész Imre: Bod Péter mint történetíró. Kvár, 1916. 26.
19. Debreceni Ember Pál rengeteg korabeli adatot összegyűjtött protestáns egyháztörténetének megírásához. Kéziratát halála után veje Utrechtbe küldte, ahol Friederich Adolph Lampe egyháztörténész saját neve alatt 1728-ban Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania címmel kiadta.
20. Bod Péter: Az isten vítézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva jelen való időig sokféle változásainak rövid históriája. Basilea, 1760.
21. Révész 28.
22. Gudor Kund Botond: Istoricul Bod Péter (1712-1769). Cluj-Napoca, 2008. 290.
23. Tarnai Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Bp., 2004. 133.
24. Gudor 280
25. Tarnai Andor: i. m. 134.
26. Sámuel 165.
27. Révész 11.
28. Uo. 139–140.
29. Uo. 15.
30. Gudor 315.
31. Bod Péter önéletírása. A bevezető tanulmányt írta Egyed Emese. Mvársárhely, 2007. 37.
32. Bod Péter és „a hazára tartozó dolgok” : In: Bod 1982. 493.
33. Petróczi Éva: Elfogultságok és elfogulatlanságok Bod Péter Magyar Athenasában. In: Historia litteraria a XVIII században. Szerk. Csörsz Rumen István és tsai. Bp., 2006. 142.
34. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár MS. 586, 1845-ben készült másolat.
35. Bod Péter: Brevis Valachorum Transsilvaniam incolentium historia in qua populi valahici in Transylvania status civilis, et ecclesiasticus profani item ac sacri ritus ... In: Román–magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben. Kiadja Ana Dumitran, Gudor Botond, Nicolae Daniila. Gyulafehérvár, 2000.
36. Mikó 46.
37. Kőpeczi Béla: Bod Péter az erdélyi románokról. In: Bod Péter, a historia litteraria művelője. Szerk. Tüskés Gábor. Bp., 2004. 126.
38. Révész 12.
39. Sámuel107.
40. Bod 1982. 245.

41. Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben. Közli Kiss Áron. Magyar Könyvszemle, Bp., 1882. 262–263.
42. Gyenis Vilmos: Hermányi Dienes József (1699–1763). Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit. Bp., 1991.
43. Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése. Erdélyi Múzeum 1943. 146–184.
44. Hermányi Demokritosában Borosnyai János kapcsán megírja, hogy püspökké választása után továbbra is fenn akarta tartani az udvarhelyi professzorságát. Maga mellé azonban Körösi H. Józsefet hívta meg második professzornak, annak ellenére, hogy Bethlen Kata Bod Pétert „igyekezett bé tenni”. Hermányi Borosnyainak ad igazat, „szomorúnak” tartja Bethlen Kata beavatkozását az ügybe, továbbá mérlegelni próbálja, ki lett volna alkalmasabb a professzori tisztség betöltésére. Az első pontban kétségbe vonja Bod Péter tudományát – „Körösi a deák nyelvet erősen tudgva, s egyebekben is szép tudomány van nála”. Hermányi kézírata itt megszakad. Gyenis feltételezése szerint, mivel Hermányi kézíratai Bod Péterhez kerültek, valószínű, hogy ő tépette ki a számára nem túl hízelgő további érveket tartalmazó lapot. S. Sárdi Margit elveti Gyenis feltételezését, s bár beismeri a kettejük között létező feszültséget, inkább azt feltételezi, hogy maga Hermányi semmisítette meg a Bod Pétert dehonesztáló részt, nem akarván tovább élezni amúgy is feszült kapcsolatukat.
45. S. Sárdi Margit: Püspököletrajzok és Bod Péter emberábrázolása. In: Bod Péter, a historia litteraria művelője. Bp., 2004. 71–84.
46. Hermányi Dienes József: Püspökök élete. In: Hermányi Dienes József szépprózai munkái. Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit. Bp., 1992. 48.
47. Jankovics József: A Magyar Athenas értékszemponjtjai. In: Bod Péter, a historia litteraria művelője. Bp., 2004. 17–23.
48. Bod 1982. 337.
49. Uo. 343.
50. Nem a történetíró Cserei Mihály (1667–1755), valószínű a Cserei család egyik katolikussá vált, közszolgálatot betöltő tagja. Bánkúti Imre Cserei Erdély históriájának előszavából tudjuk, hogy a Cserei család összekuszált geneológiájában egyszerre több azonos nevű személy is élt.
51. Benkő József: Filius Posthumus vagyis atya halála után született gyermek, s.a.r. bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Csáki Árpád és Demeter László. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 14. Kvár, 2004. 164–165.
52. Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: Az erdélyi unitárius egyház története. I. Kvár, 2005. 256.
53. Gudor 295.
54. Uo. 268.
55. Gróf László: Bod Péter nyomában Erdélyben (Bod Péter térképei). In: Cartographica Hungarica 2004. 8. 50.

